

הדרשה ה'ספרדית' במאה ה־ט"ז — בין ספרות למקור היסטורי

יוסף הקר

א. מצב המחקר

ספרות הדרוש והפירוש של יוצאי ספרד ופורטוגאל וצאצאיהם במאה ה־16 לקתה כפליים מידי חוקרי חוכמת־ישראל ומדעי היהדות.

ראשית, מקובל היה על החוקרים, כי בתרבותה של יהדות חצי־האי האיברי חלה דקאדנציה בתוכן, ברמה ובצורה במוצאי ימי־הביניים, ערב גירושי הקיבוצים הללו. הדרשות והפירושים שנתחברו במאה ה־15 הם גופם שימשו כביכול ראייה לתפישה זו, שעמתה בעיני רוחה את היצירות הללו עם הישגי גדולי היוצרים של 'תור הזהב' הספרדי. ממילא, ממשיכיהם — הגולים וצאצאיהם, אף לא זכו בדרך־כלל להיפקד בתיאור תולדות הרוח והחברה היהודית בספרד הנוצרית ולוא כעדים מאוחרים, גם כחיבורים מסכמים, דוגמת חיבוריהם הגדולים של יצחק בער ויוליוס גוטמן.¹ לתיאור ולניתוח לגופם, ודאי לא נמצאו ראויים. לכל היותר 'נרשמו' חלק מהם ברשימות או בפרקים נושאי אופי ביר־ביבליוגראפיה.²

שנית, יחסם של חוקרי המחשבה, התרבות וההיסטוריה היהודית, האמונים על תרבות המערב, אל היצירה הדרשנית או הפרשנות הדרשנית היה, וכמדומה אף נשאר, מסויג וחשדני. מעצם טיבה מעוררת ספרות זו — בכליה, בשיטותיה ובתכניה, הסתיגות ורתיעה. חוקרי המחשבה מבקשים בדרך־כלל אחר הוגים שיטתיים ומקוריים ולא אחר אימפרוביזטורים או פופולאריזטורים. בעיניהם עצם הצורה והכורה של הדרשן או הפרשן לשרת את קהלו מהווים מכשלה. ההיסטוריון מתלבט אף הוא בשאלה, האם רשאים אנו לייחס חשיבה שיטתית למקורות הללו; האין למקורות המתפרשים ולמקורות של המעמד והמשתתפים בו השפעה מכרעת על תוכן הנאמר? האם הדרשן או הפרשן אכן מבטאים את דעותיהם במעשה יצירתם, או שמא אין כאן אלא 'תרגיל' חברתי ודישודש בנושנות — כיוון שהמעמד מחייב ודרכי הדרוש והפירוש ותכניו ידועים זה מכבר.

1 ראה: בער; גוטמן.

2 ראה, למשל: צונץ; צינברג.

על-כך, במידה שפנו החוקרים לחקירת אזור תרבות זה של ספרד ויוצאי ספרד במאות ה-15 וה-16, העדיפו את העיון והחקירה בכתבי אותם הוגים מעטים שניסו לבנות את חיבוריהם, לפחות למראית עין, במבנה שיטתי. נראה כי זו אחת הסיבות לכך, שאישים כר' אברהם ביבאגור' אברהם שלום זכו לחקירות מונוגרפיות, לצידם של מחברים מפורסמים מהם כמו ר' יצחק אברבנאל או ר' יצחק עראמה.³ שלישית, רוב היוצרים והחכמים שעזבו את ספרד ופורטוגאל עם הגירושים ולאחריהם התיישבו בארצות האסלאם בכלל ובאימפריה העות'מאנית בפרט. והנה מחקרה של יהדות האימפריה העות'מאנית לא בשל דיו עד ימינו אלה כדי להתמודד בסוגיות רוחניות ותרבותיות מסוג זה או אחר. עד כה, הן בחיבורים הכוללים על האימפריה ויהודיה מסוף המאה הקודמת וראשית המאה הזאת, והן במחקר החדשי יותר, משנות הארבעים המאוחרות וכיותר משנות הששים ועד הנה, לא טרחו החוקרים להתייחס לספרות זאת ולנתחה כלל. רק לאחרונה נעשו צעדים ראשוניים בכיוון זה.⁴ ממילא הדין בהוגי ספרד דרשניה וחכמיה לפני הגירוש הוא נרחב ויסודי הרבה יותר מזה שביוצאי ספרד, בדורות הראשונים שלאחר הגירוש, שאיש מהם לא זכה למונוגרפיה מקיפה ויסודית בדפוס.⁵ נוסף לכך, גם מחקרים שהוקדשו לחקירה שיטתית של יוצרים בספרד במאה ה-15 לא התמודדו עם הבעיות המתודולוגיות הנובעות מניצולו של החומר הדרשני-הפרשני לשם ריקונסטרוקציה של עולמם הרוחני של הוגים אלה.

כמדומה שבתמונה כוללת זו של מצב המחקר יש שני תחומים שבהם נעשתה התקדמות ניכרת יותר, הן בתחום המונוגרפיות על היוצרים והן בתחום ציור וקביעה של הקווים הכוללים. האחד – חקר מקובלי צפת והוגיה, שכמה מהם זכו לעיון יסודי, ואף נעשו נסיונות לתאר את האווירה הרוחנית והפעילות היצירתית בעיר זו במאה ה-16.⁶ השני – נכתבו כמה מחקרים אשר נעשה בהם ניסיון לברר את עולמו

3 על ר"א ביבאגור – ראה: נוראל; לאזארוף. על ר"א שלום – ראה: דוידסון. על ר"א עראמה – ראה: הלר-וילנסקי. הספרות על ר' יצחק אברבנאל היא עניפה ביותר ועניינה בצדדים ביוגרפיים, היסטוריים, עיוניים, פרשניים וחברתיים. היא עשויה לפרנס רשימה ביבליוגרפית גדושה, ואין כאן מקומה.

4 ראה: הקר, הפעילות; הקר, פולמוס.

5 בשנים האחרונות ממש חל שינוי בתחום זה ונכתבו מספר עבודות ד"ר על כמה מן האישים הכולטים של הדור הראשון והשני למגורשים – כגון על ר' אברהם סבע, ר' אברהם כ"ר אליעזר הלוי ור' שלמה הלוי אלקבץ, אלא שטיבן ותוכנן של עבודות אלה עדיין לא נתפשט ברבים. לאחרונה הוקדשה תשומת לב להוגה ודרשן מן הדור הראשון, ר' יוסף גרסון – ראה: הקר, לדמותם (בעמ' 59, 61-63, רשימת העוסקים בו); הקר, ר' יוסף גרסון – השקפותיו ויחסו למאווערות זמנו' (בדפוס); וכן ראה (על מחבר אנונימי בן דור הגירושים): תשבי. כן נחקרו לאחרונה חוגו של בעל 'ספר המשיב' וספר 'גליא רוא' – ראה: אידל (והספרות שם); אליאור, גליא; אליאור, תורת.

6 בני הדור השלישי לגירוש זכו לתשומת-לב מועטה ביותר, וראה למשל מחקר על שלמה ב"ר יצחק לבית-הלוי (לפי שעה: תרכ"ץ, לט (תשכ"ט), עמ' 195-213; ציון, לד (תשכ"ט), עמ' 43-89).

7 ראה: ורבובסקי, הפרק הרביעי (עמ' 38-83) והספרות המובאת שם; שלם.

הרוחני של דור מגורשי ספרד, באופן כולל ובלא להבחין במקומות ישיבתם, בעיקר בסוגיות חברתיות-אקטואליות ובתפישתם את עצמם.⁷ אולם בכל אלה לא נערך ניסיון מכוון להתמודד עם הבעיות המתודולוגיות הנובעות מניצולו של החומר הדרשני. והנה לאחרונה זכתה הדרשה של תקופה זו לחקירה יסודית בידי תלמידיו של פרופ' ישעיה תשבי, שהקדיש תשומת-לב מרובה לספרות המוסר והדרוש במסגרת הוראתו באוניברסיטה העברית. חקירה זו נתנה דעתה גם לצדדים צורניים ולא רק לצדדים תוכניים. יוסף דן תיאר את ספרות הדרוש כמכלול שלם, ובתוכו גם ספרות הדרוש שבספרד ושל יוצאי ספרד.⁸ ואילו מרדכי פכטר הקדיש דיון נרחב, יסודי וחשוב לחקר אופיה של ספרות הדרוש בספרד ערב הגירוש ובקרב יוצאי ספרד במאה ה-16, כחלק ראשון לחיבורו על חכמי צפת,⁹ אולם נמנע מלעסוק בספרות הפרשנית של התקופה ובזיקתה לספרות הדרוש. כמו-כן, בגלל התעניינותו בצדדים הספרותיים והרעיוניים בלבד, לא נכנס לביורר משמעותם ובעייתותם של מקורות אלה כמקורות היסטוריים. תחום שבו מבקש אני לרכז את דבריי.

ב. ספרות הדרוש כמקור היסטורי

בניגוד לחוקרי המחשבה והספרות, המחפשים אחר שיאים ופסגות של הישגי יצירה והישגים אינטלקטואליים, מבוקשם של ההיסטוריונים של התרבות והחברה הוא בראש וראשונה תיאור הממוצע הרווח, המצוי, המשקף את החברה בלבטיה, אורחותיה והשקפותיה. ממילא בינוניותו או חוסר מקוריותו של המשכיל או ההוגה אינם בהכרח גנות או חסרון לו. פעילותה החינוכית, האינטלקטואלית והיצירתית של שכבת המשכילים, והאווירה התרבותית הכללית היא מושא מחקר של ההיסטוריון המודרני והישגיו וההתפתחויות שחלו ברעיונותיהם ובתפישותיהם של בני הדור – מרכז עיונו.

אף-על-פי-כן, גם בין היסטוריונים מצויים חשדנות וחוסר אמון כלפי סוג זה של מקורות. בעוד שספרות השאלות והתשובות היתה לה עדנה, על אף מגבלותיה המתודולוגיות כמקור היסטורי,¹⁰ והכל עוסקים בה להעלות מתוכה עובדות, גם אם לא

7 בעיקר: בן-ששון, דור; בן-ששון, גלות; שוחט.

8 ראה: דן, ספרות; וכן דן, הדרוש (אלא שהדיון בתקופה, ביוצרים ובסוג הדרשה שהיא נושא עיונו מצומצמים ביותר).

9 ראה: פכטר.

10 למשל תפישתו של יעקב כ"ץ במחלוקתו העקרונית עם ח"ה בן-ששון בסוגיית טיב המקורות ששימשו את שניהם בהערכת אופייה של יהדות-אשכנז במוצאי ימי-הביניים ובראשית העת-החדשה — ראה: בן-ששון, מושגים; כ"ץ; בן-ששון, תשובה.

פולמוס אחר, המגלה גישות עקרוניות שונות למקורות מתחום ספרות המוסר והדרוש, כרוך בשאלת התפישה המשיחית בחסידות. בחילוקי הדעות שנתגלעו למשל בין ג' שלום ל' תשבי, אולם התפישות השונות במקרה זה אינן פוסלות את המקורות כמשקפים את דעת בני התקופה,

רבים הם המתעמקים והמבררים לעצמם את הסוגיות ההלכתיות הנדונות בה; הנה נמנעים רוב ההיסטוריונים מלהשתמש בספרות הדרוש והפירוש של מגורשי ספרד וצאצאיהם לבניין תיאורם ההיסטורי. בתחום זה של מחקר היסטורי, כבתחומים אחרים, עדיין רבה הרתיעה מהתמודדות עם מקורות אלה, מפני קוצר המשיג וזרותו של המושג.

לבד מאלה, נתעוררה בין ההיסטוריונים גם קטגוריה על הספרות הדרשנית כמקור היסטורי והובעה השקפה, בהקשרים שונים, שאין ללמוד מדברי הדרשן את עמדתו והשקפתו או את השקפות בני דורו. על־פי תפישה זו, הדרשן אינו אלא בחינת תוקע בשופר אשר קולותיו קולות של קדמונים ודפוסי צליליו קבועים. עלתה מלאכתו יפה — תרועה נאה לו ולשומעיו, לא עלתה יפה — שברים ושברי דברים באו הנה. ואף אם תמצי לומר, שיש בדבריו עניין — חידוש בתוכן, בפירוש או בניסוח — אלה אינם פרי שיקול־דעת והשקפה מיוחדת, אלא פרי הברקה של הרגע, הקונסטלציה המקרית, ואין בהם כדי לשקף לא את דעת האומר ולא את השקפות בני דורו. כל שמעידים הם עליו אינו אלא ביטוי לצורך הדחוף העומד לו לדרשן לכבוש את לבבות שומעיו. יתר־מכן, אם תעניין יפה בכתבי אותו דרשן, מובטח אתה שתמצא את סתירת דברי עצמו מדברי עצמו, ודברים נאים וחרिפים דוחים זה את זה, ולא דווקא נקט. נמצא שסוג ספרותי זה חשוד בעיניהם בחוסר עקביות ואמינות, כסובייקטיביות, כשרירות אסוציאטיבית נטולת רסן, בשימוש מכאני ומלאכותי בדפוסים קיימים, ברעיונות ובצורות ספרותיות, ועל־הכל במודעותם של הדרשן ושל שומעיו לכך, שהדברים מכל וכל אינם אלא כילוי אינטלקטואלי אשר במסגרתו ההיגד העיקרי אינו בתוכן אלא בצורה.

כללו של דבר, אופיו המורכב של החומר מבחינה עיונית וספרותית, חוסר ההכשרה של ההיסטוריונים בטיפול בחומר מסוג זה והבעיות המתודולוגיות הקשורות בטקסטים אלה גרמו לכך שלא נערכה עד כה חקירה שיטתית ונרחבת של חומר זה לשם תיאור דמותה של החברה היהודית יוצאת ספרד ופורטוגאל במאות ה־16 וה־17, להוציא הנסיונות המעטים שהוזכרו לעיל. על־כן נראה שיש טעם לבדוק סוגיה זו של הדרשה הספרדית, הן לגופה והן את ערכה כמקור היסטורי להבנת החברה והתרבות של יוצאי ספרד ופורטוגאל. אשתדל לעשות זאת תוך כדי שימת לב לכמה מן השאלות המתודולוגיות העולות תוך כדי שימוש בחומר מסוג זה, ולבדוק תוך כדי כך אם המשפט החומר של שוללי הדרשה כמקור היסטורי תקף גם לגבי הדרשה הספרדית. במסגרת זו לא אתייחס למלוא היקפו של הנושא אלא אייחד דבריי לטיבם של הדרשה והדרשנים, כפי שהוא עולה מן המקורות שלפנינו, ומכאן יתד ופינה גם למעמדה של הדרשה כמקור היסטורי.

כמו בפולמוס שבין כ"ץ לבן־ששון, אלא רואות משמעותיות שונות בדברים, או שהן חלוקות ביניהן באשר לתוכנן או למשמעותן.

ג. הדרשנים, הכשרתם ותנאי התקשרותם עם הקהילה

1. הדרשנים וזמנה של הדרשה

ר' מנחם די לונזאנו, בחיבורו 'טובה תוכחת', שנתחבר בקושטא ברבע האחרון של המאה ה-16 או בראשית המאה ה-17 מתלונן על הציבור כדורו, ואגב כך אנו שומעים מפיו דברים על הדורש ועל מקום הדרשה וזמנה. וזו לשונו:

ומי יקבע לתורה עת ותורי	שבת ירביון יושבי קרנות
צרופה כעלי דשא שעירי	ומי יזיל כטל אמרת אלוה
בְּכָל קֶהֱל יָחוּ דַעַת וּפְשָׁרֵי	קָאָז כָּל רַב וְדוֹרֵשׁ טוֹב לַעֲמוּ
ויזהירם וְיִלְכַּבּ מְהִירֵי	וידריכם בדרך הישרה
וישכילו שְׁתִּילֵי וְאַמִּירֵי ¹¹	יִגְהֶוּ עֵדֶת אֵל אַחֲרֵי יָהּ

התמונה העולה מתיאור זה היא של רבנים מרביצי-תורה, הדורשים לקהליהם בשבתות מדי שבת בשבתו. ממקורות רבים אחרים שבידינו מערי האימפריה העות'מאנית – סאלוניקי, קושטא ודומיהן, עולה, שהדרשה היתה זכות ופריבילגיה של רבני הקהלים. בלי רשותם לא היה יכול אדם לדרוש בבית-הכנסת של קהלם. כדברי די לונזאנו 'בכל קהל יחו דעת ופשרי'. בערי האימפריה היו עשרות רבות של קהלים בבתי-כנסת שונים, ובכל אחד ואחד נישאו דרשות, שבהן לימד מרביץ-התורה של אותו קהל דעת את הציבור. במסגרת הדרשה הוא פירש מקראות ודברי חז"ל בד כבד עם דיוניו בסוגיות רעיוניות מגוונות. בדרך-כלל נשאו בשבת שתיים-שלוש דרשות בכל קהל. בערב שבת, בבוקר: בין שחרית למוסף ובמנחה. בהסכמים ובחוזים בין חכמים לקהלים, מתחייבים בני הקהל: '...לנהוג בהחכם השלם כל תכשיטי מרביץ חייל אתכשיט זה, שהוא שלא יניחו לשום אדם לדרוש בלתי רשותו'.¹² אם יש בעיר קהלים מועטים וקטנים וחכם אחד משמש ככולם, 'אם ירצו בני הקהל לשמוע דרש ילכו בכל שבת לקהל אשר דורש שם החכם השלם גר"ו ושם ישמעו, ואל יזלזלו בכבודו חס ושלום לשום אחר במקומו לדרוש בקהלו'. ואפילו כאשר חכם עוזב קהל, והקהל באורח יוצא-דופן מבקש לשריין לו את המשרה, על-מנת לאפשר את חזרתו, הם כותבים: '...שלא נוכל להקים ולהעמיד עלינו בקהלנו מהיום ועד תשלום העשר שנים הנ"ל שום חכם ומרביץ תורה... לא בדרך חכם ומרביץ תורה ולא בדרך דורש ומפרש ולא להיות ראש ישיבה בקהלנו'.¹³

11 ראה: די לונזאנו, דף קלה, א-ב.

12 על ענינים אלה מצוי חומר רב בספרות השאלות ותשובות של התקופה בפרט ובספרות הרבנית בכלל. ראה למשל מה שהעלה: בניהו, עמ' מג ואילך. ודברי אשתור על חיבור זה, קריית ספר, לא (תשט"ז), עמ' 25-26. הציטוטים כאן אינם אלא כבחנית דוגמאות, וראה בניהו.

13 שר"ת ר' אהרן חסון, כ"י בודלי, נויבאור 830, דף 172א.

ברור אפוא לגמרי, שהדרשה היא חלק בלתי נפרד מזכויותיו וחובותיו של החכם מרביץ-התורה (דהיינו רב הקהל) והציבור ככלל חפץ בקיומו של מוסד הדרשה, וכאשר חכם של קהל אינו מסוגל למלא את הפונקציה של הדרשן מעמדו נפגע. הדרשות הקבועות בשבתות, שבהן הורה החכם לרבים, היו רק סוג אחד, סוג שהיה כרוך בדרך-כלל גם בפרשת השבוע; אולם מלבדן היו דרשות קבע גם במועדים ובעונות מיוחדות בשנה, ואלה יוחדו לנושאים המיוחדים שהיו קשורים בהן. כמו-כן היו גם דרשות מזדמנות של שמחות ואבל. כאבלו של איש רשום ונכבד, בממון, בדעת, או בייחוס — הספידו את הנפטר במשך שבועה ימים, יום יום, בתשלום השבעה, בתשלום השלושים ובתשלום השנה. בכל יום ויום היו המספידים מתחלפים. יש שהיו מספידים בבית-החיים, בבית-הכנסת, בבית-המדרש, בבית הנפטר וכדומה. יש שהספידו גם נשים ממשפחות חשובות — של בעלי ממון או של תלמידי-חכמים. דרשות מיוחדות יוחדו ל'הלבשה' — דהיינו בעבור מגביות שנערכו למען תלמוד-התורה בעיר לשם הלבשה ומימון הלימודים של בני עניים.

החכמים והדרשנים הבחינו בין הסוגים השונים, ויש שסידרו את קבצי דרשותיהם לפי סוגי הדרשה. אולם בצד החכמים שדרשו דרשות מתוקף מעמדם ובתוקף תפקידם היו גם דרשנים 'מקצועיים' אשר אף כי לא שימשו בתפקיד של מרביץ-תורה, הוזמנו לדרוש על-ידי הציבור ועל-ידי יחידים מפני סגולותיהם כדרשנים. כך היו, למשל, ר' סעדיה לונגו בסאלוניקי או ר' משה אלפלס שנודעו במקום למקום באימפריה העות'מאנית, בונציה ובצפון-אפריקה. אלה נודעו ברכים ונתפרסמו בכישוריהם כדרשנים, תלמידים למדו אצלם ואצל דומיהם את מלאכת הדרשה והם חיברו דרשות בעבור אחרים.

בצד אלה היו המון החכמים והלומדים שידם לא השיגה כדי פרנסתם, הם גם לא הצליחו לזכות במישרה רשמית, ולא נספחו אל אחת הכהונות של הקהלים או הישיבות. גם אלה חפצו להשמיע דברם לפני הציבור, ועליהם יודע ר' מנחם די לונזאנו לספר בספרו 'דרך-חיים' שנתחבר בשנת של"ה:

ואם יוכל ישתדל להזהר שלא לדרוש ברכים כדי שיתנו לו, לא כאשר ראיתי בניס סכלים שהיו אומרים להם הפרנסים אנו ניתן לך מה שניתן מבלי שתדרוש בקהל והוא היה אומר: יותר אני רוצה שתתנו לי מנה ואדרוש ממה שתתנו מאתים ולא אדרוש, כי כשאדרוש ותתנו לי זהו כבודי שנותנים לי לפי שאני חכם, אך כשלא אדרוש אני מתבזה שנראה שאני שוה לשאר העניים...¹⁴

חכמים, או 'מעיינים' אלה, כפי שנקראו כפי בני-הזמן, גם אם היו תלמידי-חכמים גדולים השפעתם בציבור היתה מוגבלת ותלותם בעשירים ובבני הקהל רבה, ממילא גם משקל דבריהם מועט. מכל ספרי הדרוש הנדפסים במאות ה-16 וה-17 אין כמעט אחד

14 ראה: די לונזאנו, דפים פג-פד. על זמן חיבורו של הספר — ראה: הקר, פולמוס.

שאפשר ליחסו למחבר שמוצאו בחוגים אלה. רוב החיבורים בדפוס ובכתבי־היד יצאו מידי חכמים שהיו מרכיצי־תורה בקהלים וחכמים מבני משפחות עשירות, שידם השיגה תשלום הוצאות ההדפסה.

2. הכשרת הדרשן לתפקידו

כיוון שהדרשה ברבים וההוראה לרבים היו חלק חשוב ומרכזי בתפקידו של החכם, חינוכו במשפחות חכמים את הבנים מגיל צעיר מאוד, מן הנערות, לדרוש. וכך מספר ר' שלמה לבית הלוי על ילדותו:

... גם כי בימי הנערות נקרא נקראתי ללמד את בני יהודה קצת משכני הטובים אצים נגשים להתפלל אצלי מקשיבים לקולי מאמרים ופסקי דינים אז אמרתי כמו כן כפעם בפעם לפתחם על ספר וזאת היתה לי יען אשר מעודי ראיתי חזיתי להתלמד והרגיל עצמי בחפוש ופשוש המציא וחדש רוב העולה על שפתי מאת העולה על לבבי ... ולבי ראה מאמרים הרבה מפורדים ומפוזרים ודברים יקרים מאותם אשר כתבתי בילדותי רובם נאבדים במקרים רעים ... ובעת הזאת שנת השבי"ח [ה'ש"ח] התחלתי בזאת הדרישה כהיותי בן כ"ח שנה להעתיקם מהקונטרסים הראשונים ולהשליך מעל פני את אשר לא יכשר וישור בעיני היום הזה ואת כל האחר לקצרם בקצור נמרץ...¹⁵

הפעילות האינטנסיבית של היצירה והתודעה העמוקה של חשיבות הרישום של כל העולה על רוחו היו נחלתו של שלמה לבית הלוי בילדותו, עוד בטרם היה לבר־מצוה. את הנוסח הראשון של פירושו לאבות (מצוי בדינו בכתב־יד) חיבר בהיותו כבן 18, אולם את חיבור נעוריו, 'בית־הלוי' (אף הוא מצוי בדינו), חיבר בנוסחו הראשון בהיותו כבן 13. הוא מלמד את בני שכניו לא משום שנוקק להוראה לפרנסתו, זו היתה מצויה לו בשפע בבית הוריו העשירים, הוא עושה כן כחלק מהכשרתו לתפקיד המעוּתד של מרכיץ־תורה. אין אפוא פלא בכך, שבגיל 28 כבר עסק במפעל של עיבוד וכינוס יצירותיו מימי הנעורים וכבר בגיל 33 הדפיס ספר בנוסח המעובד.

פעילות פרשנית־דרשנית קדחתנית משולבת זו של שלמה לבית הלוי אינה יוצאת־דופן. אנו שומעים סיפורים דומים מפי כמה וכמה אישים ויוצרים מבני גולי ספרד: ר' יום־טוב צהלון בצפת, ובמידה ידועה בדור שלפני־כן בפעילותו של ר' שלמה אלקבץ בסאלוניקי, ואילו ר' משה אלבילדה, שנתגדל בסאלוניקי ולימים שימש כמרכיץ־תורה של קהלי אבלונה (Valona), מספר:

... למן היום אשר הייתי נער קטון בין ברכי אבא מארי ז"ל שם בלבו לחנכני וישימיני במקומו להיות דורש טוב לעמו למען שמו, ומאז ... עד שיגעתי

ומצאתי והורגלתי מעט לרגל המלאכה הזאת, זאת היתה לי להתמיד אתי חברים מקשיבים ערבים עלי דברי דודים...

ובמקום אחר:

כי מנעורי בין ברכי הורי גדלתי ובינותי בספרי ספירי החכמה הרמה ובמלאכת מערכת הדרשה יגעתי ומצאתי ובכל כחי חדשתי והוספתי מדעתי הקלושה על כל אשר היו לפני ביראת ה' טהורה...¹⁶

אכן אישים אלה, אשר בנוסף לכשרונותיהם הטבעיים זכו לטיפוח אינטנסיבי כזה מצד בני משפחתם, נעשו לימים חכמים ידועים ודרשנים מפורסמים ושמש נישא בפי כל. דרשותיו של ר' שלמה לבית הלוי זכו לפירסום רחב ובני קהלים שונים בעיר, פשוטי עם וחכמים, נתקבצו ובאו לשמוע אותו בשני הקהלים שבהם שימש מרביץ-תורה באופן סימולטאני, כשהוא דורש לסירוגין בקהל זה ובקהל זה.

בעיני בני הדורות ההם יש מספר תכונות יסוד שהדרשן חייב להיות ניהן בהן על-מנת שיתקבלו דבריו ברצון. האחת — שיהיה מלא וגדוש תורה, והשנייה — שיהיה 'נכון ובעל מוסר ועצה ולבו חם בקרבו מאלו השמועות והפלפולים שיש לו'. ר' משה אלפלס פונה אל קהלו ומציין: '... צואה אל הדורש שלא יהיה דורש אלא אם יהיו לו אלו ה...'. ו'לקהל שאם יבוא לידם אנשים שכלם נקראים ב"ת [בעלי תורה], שיבקשו האיש אשר אלה לו...'. לדעתו זה המועמד האידיאלי.

אולם כישורים אלה ודאי לא על דעת כל המשכילים היו מקובלים. ר' משה אלפלס עצמו אינו נמנע מלתאר זאת. הדרשן, לדבריו:

צריך שימצאו בו כמה תנאים ולמיעוט צריך שלשה, ואלו הם: הא' שכל מה שיאמר שיהיה דברי חדוש, והב' שאותו החידוש יהיה כולל לכל הכתות שימצאו בקהל לפי שד"י [דבר ידוע] שלמיעוט יש בקהל ג' כיתות. א' מהם שמחים לשמוע דברי משלים וחידות והב' שמחים לשמוע דברי מדרשים ואגדות והג' שמחים לשמוע דברי פסקים והלכות והתנאי השלישי הוא שצריך שיהיה אומרו בלשון נאה ויהיה מקדים מה שראוי להקדי' [ם] ויהי' [ה] מאחר מה שראוי לאחר...¹⁷

כמה תביעות מועמדות כאן לדרשן. ראשונה — שיחדש, והדרישה איננה שיחדש בדבריו חידושים מפעם לפעם, אלא 'שכל מה שיאמר שיהיה דברי חדוש'; שנייה — שיהיה בעל ידע והשכלה כזאת, שיוכל לדרוש לכל שכבה בקהל לפי הטעם והאינטרס האינטלקטואלי שלה — אם משלים וחידות, אם דברי מדרש ואגדה ואם פסקים והלכות; שלישית — שיקפיד על סגנון נאה ועל סדר הדרשה וארגונה. הקריטריונים

16 שני הציטוטים האחרונים — ראה: ר"מ אלבילדה דף י ע"א.
17 ראה: ר"מ אלפלס, דף פז, ע"ב.

של אותו סדר וארגון לא פורשו כאן. אולם הם גלויים וברורים במקומות אחרים. אף כי אין לקבל רשימת כישורים זו כמקובלת כלשונה על כל שדרות הציבור או כל האינטלקטואלים של התקופה. כפי שניזכר להלן, הרי אין ספק שלפנינו תיאור המרכיבים העיקריים בכישורי הדרשן, על-פי הערכתם של בני המחצית השנייה של המאה ה-16. אמות המידה של ציבור יוצאי ספרד ופורטוגאל לבחינת הכישורים אכן היו: מקוריות, שליטה במסורת הספרותית והעיונית המגוונת; סדר ומבנה במתכונת קבועה ולשון צחה.

ד. הרדיפה אחר חידושים

תביעת הציבור מן החכם ומכל מורה לרבים הנושא קולו ברמה לומר דברים של חידוש היא אכן מסממני התקופה. כמעט כל המחברים שכתביהם הגיעו אלינו מן המאה ה-16 מעידים על תופעה זו בהרחבה. אומר על כך ר' משה אלפלט:

שהדרש צריך שיהיה דבריו דברי חידוש דאי לא תימא הכי מיד ירשו לו פשיטא מאי קא משמע לן וג"כ [וגם כן] צריך תנאי ב' שלא יהיה חידוש כ"כ [כל כך] שאין השכל סובלו שמיד יקשו לו מנא הני מילי...

כדי למנוע אפשרות של מכשלה כתוצאה מחידושי יתר, ממליץ הדרשן על שיטה שהיתה נקוטה אליבא דידיה בידי של דוד המלך:

... כשאני הייתי מעיין שום חידוש בבית למודי מיד לאלתר הייתי מבקש חבר אחר והייתי נושא ונותן בו ולא הייתי מניח אותו לעצמי אלא הייתי מלמד אותו לכל... וזאת היתה סיבה שעל כן בשכר זאת הב"ה היה נותן לי חנם דרך מציא' [א] חידושים רבים ונכבדים מאלו...¹⁸

שכר מצווה — מצווה, ושכר גילוי החידושים לתלמיד-חכם אחר, היכול אחר-כך להגיד את החידושים בשם עצמו, הכושר לחדש חידושים בלי גבול. האווירה אינה נוחה וניכרים בה צדדים מוסריים, או חברתיים שליליים. אולם, הערכת ציבור המשכילים לדרשן תלויה ביכולת החידוש שלו, בראש ובראשונה. בני התקופה עמדו על התוצאות השליליות שגרמה להן תופעה זו. ר' אברהם ן' מיגאש מקושטא יודע לספר:

...ראיתי שלמים וכן רבים יעלו לתבה לדרוש, והם ב'מגור מסביב', שירא לאמר פירוש על פסוק אחד, פן יקום מן דהו ויאמר: זה הפירוש פלוני אמרו בספרו ומשם נקט. ויתכן שאותו החכם לא ראהו מימיו ולא שמע בו. ולדאגת דבר זה שמעתי וראיתי דרשנים הרבה מבקשים דברי הבל חדשים לבק"רים

18 שני הציטוטים האחרונים — ראה: ר"מ אלפלט, דף ב' ע"ב, דף ג' ע"א, דף ד' ע"א.

ובודים מלבם שקרים ופונים בתורה פנים זועפים הזיות ומהתלים לאלפים ולמאות תועבת ה' צבאות...¹⁹

אף שר' אברהם ן' מיגאש סולד מן הקנטרנות המצויה בקהילות קושטא, הנה לפנינו תאורה של מגמה – לחדש בכל מחיר, גם חידוש של הכל, ובלבד שהחכם יופיע בציבור כאיש מקורי. הציבור תובע מקוריות ויש בקרבו משכילים המסוגלים לזרוק לו לדרשן בפניו: פירושים שפירשת, רעיונות שהעלית – שאולים הם עמך, ואם אין אתה הוגה מקורי, ראוי הוא שלא תיטול איצטלה של חכם ואל לך לדרוש ברכים. מגמה זו פשטה והטילה את אימתה על המשכילים והדרשנים בקהילות הגדולות של האימפריה העות'מאנית. על החכמים ועל שומעי לקחם, עד שכמעט כל מחבר בן המחצית השנייה של המאה ה-16 באימפריה מעיד עליה.²⁰ אין פליאה אפוא שמחברי חיבורים, דורשי דרשות ופרשנים של ספרים וחיבורים מרבים להתנצל ולהתווכח עם קהל שומעיהם וקוראיהם. אישים אלה מתלוננים על האווירה שבה נאלצו לפעול וליצור ברכים. טעויותיהם של הדרשנים ושל מחברי החיבורים היוו נושא לשיחה, תוך כדי הקהלת 'קהלות בקולות וקולי קולות'.

התיאור שהובא לעיל אינו מוגזם כלל וכלל. הנטייה המופרזת בחיפוש המקוריות פושטת עד כדי כך, שהדרשנים והפרשנים במאה ה-16 טורחים טירחה רבה לפרש ולהסביר כל פסוק או מאמר חז"ל בכמה וכמה פירושים, על-מנת שלפחות פירוש אֶחָד ייזקף לזכותם כפירוש מקורי, אם יתברר ששאר הפירושים כבר הוצעו על-ידי קודמיהם מן העבר הרחוק או הקרוב. ממילא הדרשה הופכת להיות יותר ויותר לאנתולוגיה של פירושים על פרקים או קטעים נבחרים שנכללו בתוכה. קטעים אלה נכללים בדרשה מטעמים ונימוקים ענייניים אלה או אחרים (מפני שהטקסט נלמד בציבור באותה תקופת שנה, מפני שהדרשן מוכיח באמצעותם את הוירטואוזיות שלו, בכך שהוא קושר אל הנושא כתובים רחוקים מן העניין ומוכיח את הקשר ביניהם וכדומה) שיבוררו להלן. על-כל-פנים, משהועלה עניין לדיון בדרשה או בפירוש, הוצעו כמה וכמה דרכים ושיטות לפתרונן. ממילא, הפשט, הפירוש הפשוט והבסיסי המיוסד על הפילולוגיה או על הקונטקסט הטבעי – מאן דכר שמיה. ציור נאה למצב זה מצוי בדבריהם הגלויים של הדרשנים. כך למשל מציין ר' משה אלפס:

...הואיל ואתא לידן זה המזמור ה' רועי וגו' נ"ל לבאר אותו מסכים לזה הדרוש גם שכבר ביארנוהו בכלל הקודם ובמקומות אחרות בפנים אחרים. עם כל זה לעמקן – יסבול הכל...

הדרשן בן הזמן אף מעיד על בני זמנו, שאין כוח חידושם שווה:

19 ראה: ר"א ן' מיגאש, דף יז ע"א (מתוך ההקדמה).
20 ראה, למשל: הקר, הפעילות, עמ' 572 ואילך.

... וזה כבר ידעת שיש קצת ת"ח שדורשים ברכים דברים ידועים לעם אבל עכ"ז [עם כל זה] הם אומרים קצת חידוש ע"ד [על דרך] אין מדרש בלא חידוש, ויש כת אחר[ת] שכל מה שהם דורשי[ם] מתחילה ועד סוף הם דברים שלא שמען אוזן מעולם...²¹

פליאת דעת היא מאיתנו איך יכול חכם הדורש שלוש פעמים בשבת אחת לדרוש 'מתחילה ועד סוף' מדי שבת ובשאר הזדמנויות 'דברים שלא שמען אוזן מעולם'. סקפטיזם זה שלנו היתה כנראה גם נחלת בני הזמן, אשר הוסיפו לחשוך במתימרים לחדש בלחצו של הציבור שהם מעתיקים דברים בסתר מדברי זולתם, דברים שלא יצא שמעם ברכים. וזו לשון הדרשן:

... וא"ת [ואם תאמר] שמא בא לידך קצת שיטו[ת] ועורבים מקצת חכמים קדמונים לזה אמ[ר]: ה' אתה ידעת, כמי שאומר: אף על פי שאני אשבע להם, לא יאמינו לי, לפיכך אני אומר שהב"ה [שהקדוש ברוך הוא] הוא יודע האמת...²²

לא ארחיב עוד בסוגיה זו, וכבר הרחבתי בה במקום אחר,²³ ופטור בלא כלום אי-אפשר, שכן זהו אחד הסממנים המרכזיים והמהותיים הקובעים את אופיה של הדרשה הספרדית בשליש השני ובשליש השלישי של המאה ה-16.

ה. תוכנה של הדרשה ואופיה הרעיוני

ראינו לעיל שאין טעמו של הציבור אחיד ואין תפישתו הדתית ורמתו העיונית שוות. יש המחפשים אחר דברים משעשעים ומבדרים — משלים, חידות וסיפורים, יש המעדיפים דברי מדרש ואגדה ויש שנפשם חפצה בדבר הלכה. מיון זה של ר' משה אלפלס ודאי מעיד משהו על טעמו של הדור ועל אהבותיו של הממייך, אולם אליבא דאמת חסר בו העיקר, שהוא דווקא התחום המרכזי המעסיק את ספרות הדרוש רובה ככולה. כוונתי לעיון הפילוסופי-התיאולוגי, המוסרי ואף התיאוסופי או הפיסיקאלי התופש את מירב המקום בדרשותיהם של רוב הדרשנים מן המאה הזאת, שכתביהם הגיעו אלינו בדפוס ובכתב-יד. ר' משה, דעתו לא היתה נוחה ביותר מכיוון זה, הוא התנגד למגמה זאת ובדרשותיו הדגיש את דברי המדרש והאגדה ואת פירושיהם. גם אם הושפע עמוקות ונתחנך על ברכי הפילוסופיה היהודית והחשיבה העיונית, והטרמינולוגיה שלה מצויה בדבריו, הנה שמת במכוון סוג זה מן הסוגים המבוקשים על-ידי הציבור. למרות-כן, במקום אחר בספרו, כשבא לתאר את המצוי, סיווג את הדרשנים בזמנו בסיווג הבא:

21 שני הציטוטים האחרונים: ר"מ אלפלס, דף פז ע"ב (ההדגשה בסוף הציטוט הראשון היא שלי — י"ה).

22 ר"מ אלפלס, דף ד ע"א.

23 ראה: הקר, פעילות, עמ' 572 ואילך.

... וכל החכמים אינם שווים לא בשנים ולא בחכמה. יש חכם גדול וזקן שאינו יכול לדרוש ולחקור ולתור היטב בכל מאמצי כחו בכל מלה ותיבה, ודורש ד' או ר' דינים, פסוקים שאין עליהם לא פושט ולא חולק; ויש חכם אחר שדורש פילוסופיא ותכונה; ויש חכם אחר שדורש דברי הגדה שמושך את הלב...²⁴

למעשה אנו מקבלים כאן סיווג הכיוונים העיקריים של הדרשנים והדרשות הספרדיים במאה ה-16 מבחינת האוריינטאציה האידיאית-התוכנית: הלכה, פילוסופיה ותכונה, אגדה ומדרש. ואכן, החומר הספרותי בדפוס ובכתב-יד, שהגיע לידינו מן המאה ה-16, עיקרו בשני הסוגים האחרונים. ודאי היו חכמים שדרשו בקהלם רק דברי הלכה, כמתואר כאן, ואולי עשו כן בנוסח גדולי ספרד הקדמונים (ראב"ד, רמב"ן או ר"י ן' שועיב ואחרים), שדרשו בהלכות שנגעו לענייני דיומא. דוגמה לסוג זה של דרשן, שדרש אמנם כפילפול הלכה מופלג הרבה יותר, הוא ר' יהודה ן' בולאט בקושטא, שכמה מדבריו הגיעו לידינו. אולם ר' משה אלפס סיווג דרשן מסוג זה: 'חכם גדול וזקן שאינו יכול לדרוש ולחקור ולתור היטב בכל מאמצי כחו בכל מלה ותיבה'. דהיינו מכותלי דבריו עולה, שהדרשה הקונבנציונאלית היתה לא רק תענוג או הרפתקה אינטלקטואלית, אלא גם מאמץ רוחני ונטל פסי לדרשן, דבר שאינו יפה לחכם גדול וזקן, המעדיף ללמד הלכות כפשוטן.

כמדומה שאף בסקירה ראשונית, מסוג זה שאני עורך כאן, היה מקום להיכנס לעומק הדיון בתוכנה של הדרשה הפילוסופית-העיונית וזו המיוסדת על פרשנות חז"ל ולראות מה הם תכני הדרשות, רמתן העיונית וכיוונן הדתי והאינטלקטואלי. אולם דבר זה הוא מחקר מקיף ונכבד לגופו, ואי אפשר להיכנס בו כאן. נסתפק בציון, שאנו משופעים בשפעי שפעים של דברי פילוסופיה והגות — דתית, מוסרית, חברתית, תיאולוגית, תיאוסופית ועוד, שהיא בדרך-כלל גם קונסיסטנטית ועקבית, עד כמה שהדבר נוגע לכל מחבר ומחבר בפני עצמו. עד כמה היו מעמדה של הפילוסופיה ובנותיה איתנים בקרב יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית במאה ה-16 ועד כמה שימשו עמוד התווך בהוראה לרבים, יעידו דברי תלונותיהם של מתנגדיה, בני אותם מקומות ואותם זמנים. כך מעיד אחד מהם, ר' מנחם די לונזאנו, בחיבורו 'טובה תוכחת' במפנה המאה ה-17:

גדולים חקרי לב מי ידעם	ואין חוקר ואין הוגה בזהרי
ואף כי אדרבא רבא וזוטא	וספרא די צניעות או בהירי
ואין דורש יסוד ספר יצירה	ומ"י שא"ל לאל צ"פן וסת"רי
בצקלוני מעט מסוד יי	ורזי לי ואין דורשי וחוקרי
ויש דורש לרבים חקרי לב	אריסטוטל וחכמת שערורי
ויבוש מדרוש לעם דרשות	אשר לב לעבוד אל מאדירי ²⁵

24 ר"מ אלפס, דף קפא ע"א.

25 די לונזאנו, דף קלה ע"ב.

דברים אלה, הנשמעים מפי מקובל, מבטאים כדבעי את המציאות בעריה הגדולות והבינוניות של האימפריה העות'מאנית בקרב יוצאי ספרד ופורטוגאל.²⁶ בערים אלה לא מצינו, עד סוף המאה ה-16, דרשות אשר נישאו ברבים והיו מיוסדות על הקבלה, סמליה, עולם מושגיה ותפישותיה הבסיסיות. רק בעשור האחרון למאה ה-16 ובראשית המאה ה-17 מתחילים להישמע דברי דרשנים אשר הקבלה מחליפה אצלם את המסד העיוני-הפילוסופי, או האגדי. לעומת זאת, אין כמובן מחסור בדרשנים המביאים דברי קבלה, ספרות קבלית או מושגים ופירושים קבליים, כנדבך נוסף ונכבד, אך שולי, בדרשותיהם ובפירושיהם. אלה משמשים את הדרשנים-הפרשנים כתוספת נופך וצבע להשכלתם, ומשרים עליהם הילה של משכילים בכל תחומי הספרות והמורשת היהודית.

1. מבנה הדרשה וסידרה

התנאי השלישי, להקפיד על סדר הדרשה וארגונה, שנתבע מן הדרשן כתיבה בסיסית, שאין אחריה עירעור, נראה תמוה כלשהו. אנו שאמונים אנו על הדרשות המודרנית ואותם שעסק להם בדרשה האשכנזית במוצאי ימי-הביניים ובעת החדשה, ספק אם יוכלו להלום דרישה זו עם החומר המופר להם. אף לגופה אין התיבה הזאת ברורה כל צרכה. מהו אותו סדר ראוי? האם זו היא תביעה ערטילאית כללית לסדר ראציונאלי, או שמא יש כאן רמיזה לדברים קונקרטיים. ואכן דומני, שכך הם פני הדברים. בדרשה הספרדית, כפי שהיא מופרת כבר בסוף המאה ה-15, יש כללים נוקשים למדי של סדר וארגון פנימי, שאין הדרשן בן-חורין להיכטל מהם. ואכן, אחד מחכמי התקופה שהיה רגיש לתוכן ולצורתן של הדרשות כאחד, ר' יהודה אריה ממודינא, תיאר דרשות אלה כדבעי וזו לשונו (על-פי התרגום העברי של דבריו):

והרוצה לדרוש ברבים מתעטף בטלית, או גם בלתי מעוטף והוא נשען על העמוד הנ"ל ומתחיל בפסוק מסדר השבוע הנקרא 'נושא' הדרש ואח"כ איזה מדרש חז"ל המכונה 'מאמר' ובהקדימו גם מצדו איזה מבוא ['הקדמה'] ובהציעו לשומעיו איזה ענין המתאים עם תוכן פרשת השבוע הוא מרבה להביא פסוקים ממקרא וביאורים מחכמים, איש איש בסגנון מיוחד השונה מאד בין הקהלות הנ"ל...²⁷

ריא"מ מתאר את המבנה של הדרשה הספרדית בצורה מדויקת למדי.²⁸ כל דרשה חייבת

26 על מעמד הפילוסופיה והמדעים לעומת תחומי עיון אחרים בחברת יוצאי ספרד ופורטוגאל — ראה ביתר הרחבה: הקר, הפעילות, עמ' 587 ואילך; הקר, פולמוס, שם נידונה בהרחבה ובבירור עדותו של ר' מנחם די לונזאנו על המתרחש בקושטא בשנות השישים והשבעים של המאה ה-16.

27 ראה: מודנא, עמ' 32; וכבר הובא על-ידי פכטר, עמ' 30-31.

28 בשאלות המבנה של הדרשה דן מ' פכטר בחקירותיו המפורטות בכתבי כמה מן הדרשנים הבולטים של התקופה — ראה: פכטר.

לפתוח בפסוק או בפסוקים של פרשת השבוע. פסוקים אלה נאמרים על-ידי הדרשן שלא כסדרם ופעמים שהם קטועים או נאמרים בסדר מהופך וכדומה. ככל הנראה נאמרו בניגון ובסממנים רטוריים מובהקים. הם קובעים את אוירת הדרשה וכיוונה. מיד אחרי כן מובא מאמר חז"ל ולאחריו מבלי לבאר את ה'נושא' או את ה'מאמר' או את זיקתם זה לזה, ניתנת 'הקדמה' או 'הצעה'. הקדמה זו היא תזה, אקסיומה, או אמונה, או השקפה בסיסית מקובלת — ובלשונונו: תזה עיונית של הדרשן. חיבורם של שלושת אלה למקשה אחת היא מלאכת הדרשן. וככל שיהיו הדברים יותר רחוקים וזרים למבטו הראשון של המעיין כן יגדל כוחו של הדרשן ותתעצם התפעלותם של השומעים. וככל שיהיה הפסוק זר וקשה וככל שתהיה אגדת חז"ל קשה להבנה וריחוקם התמאטי זה מזה כרחוק מזרח ממערב, כן תגדל אומנותו של הדרשן. אולם בכך לא סגי. שכן, הדרשן מפתח את ההקדמה באופן עצמאי לכדי דרשה שלמה משולבת בציטוטי מקורות, ולפרקים פסקאות או פרקים שלמים מן המקרא, ותוך כדי דיונו הוא מבאר ומקשרם אל התזה וכראיה לה. במסגרת דיון זו משתלבים גם דברי פרשנים קדומים ומאוחרים, כתבי הוגים בני-ברית ושאינם בני-ברית והיריעה הנפרשת לפני השומע והקורא היא רחבה, עשירה ומסובכת ביותר. אף-על-פי-כן יפליג הדרשן ככל שיפליג, עליו לשוב ולעגון באותו מאמר חז"ל בו פתח, לבאר ולקשרו לתזה שהעלה ולבסוף לקשר את כל היחידות הללו אל ה'נושא', דהיינו אל הפסוק או הפסוקים שקבע בראש דרשתו. מידת הצלחתו או כשלונו תלויה ביכולת שהפגין בקירוב הרחוקים.

לכאורה, מבנה זה משאיר חרות מרובה למדי לדרשן, שכן יכול הוא תמיד לבחור את התזה שהוא חפץ בה ויכול לייסד אותה על מקורות שבהם יבחר ובלבד שהדברים יתקשרו בסוף ל'נושא' ול'מאמר'. אולם הדברים מורכבים הרבה יותר. למעשה על הדרשן מוטלות מגבלות נוספות, ועיקרן — עליו לבחור את הטקסטים להוכחת התזה שלו מטקסטים הקשורים בעניינא דיומא. אם נבחון את הדרשות יפה נראה שלרוב ימות השנה נקבעו טקסטים שהדרשן נאלץ לבחור בהם — להורותם, לפרשם ולקשרם לתזה, למאמר ולפסוקי פרשת-השבוע. עדות מפורשת על-כך מפי ר' יצחק ב"ר משה ן' ארויו ומחברים אחרים. וזו לשונו של ר' יצחק:

... ועל הדרוש ההוא או ההקדמה ההיא אשר עליו תסוב ענין הפרשה ההיא אשר אפרש או ארמוז עליו, אביא פסוקי נביאים או כתובים או מגילות בזה האופן: כי מפרשת בראשית עד פרשת תרומה ותצוה, אשר אין מנהג קבוע לקרוא בהם דבר מסויים, אביא ברובם מזמור אחד בכל פרשה, ובקצתם אביא פסוקי נביאים או קהלת.

ומפרשת תרומה והלאה אשר המנהג קבוע לקרוא בהם דבר מסויים אביא בהם פסוקים כפי המנהג הקבוע לקרוא בבתי הכנסיות. הכל כפי זמנם הקבוע להם... ולכן אביא קצת מגילת אסתר בפרשת תרומה ותצוה ואביא קצת מגילת שיר השירים בפרשת ויקרא וצו ואביא קצת ספר משלי מפרשת

שמיני עד בחקותי וגם בהם אביא קצת משניות ממסכת אבות, אשר המנהג קבוע לקראתם בין פסח לעצרת, ואביא קצת מגילת רות בפרשת במדבר סיני, וקצת איוב מפרשת נשא עד פרשת בלק, וקצת מגילת איכה בפרשת פנחס מטות ומסעי, ואביא בפרשת דברים מזמור על נהרות בבל, וקצת ספר דניאל מפרשת ואתחנן עד פרשת שופטים, ומפרשת תצא עד פרשת האזינו אביא בהם קצת מזמורי תשובה והפטרת דרשו ושובה, ובפרשת זאת הברכה מזמור ... ואבארם כלם אל כוונת הפרשה היא אשר הם בה, וגם כפי כוונת דרוש הפרשה היא...²⁹

מתיאור זה מבורר, שנוסף לקריאה בתורה, נקראו בבית־הכנסת בעונות קבועות של השנה, ספרים נוספים: חמש מגילות, ספרי אמ"ת, ספר דניאל ומסכת אבות. על החכם היה לפרש ולדרוש בפני הציבור גם בחיבורים אלה, כדרך שעסק בפירוש ובדרוש על התורה, בשבתות שיוערו לכך. חובה זו היתה חלק מחובת החכם בהוראת קהל המבוגרים של קהילתו. עקב כך, פירושי הספרים הללו שולבו לתוך הדרשה או הופרדו ממנה, והתוצאה היתה פריחת מפעל ספרותי פרשני ודרשני של עשרות פירושים לחיבורים אלה במאות ה־16 וה־17. אלה נכתבו בידי חכמים במרכזים השונים של האימפריה. יכולה של המאה ה־16 לבדה עולה במידה ניכרת על כל הידוע לנו בפרשנות ספרי אמ"ת, חמש מגילות, דניאל ואבות, במשך מאות שנים בימי הביניים. מצד אחר, האופי העיוני־ההגותי של ספרי אמ"ת ומסכת אבות תרם רבות לכיוון העיוני וההגותי של הדרשות מזה ושל הפירושים הדרשניים של ספרים אלה מזה. יתר־על־כן, עצם חובת העיסוק המחזורי, מדי שנה בשנה, בעיון בספרים אלה, כמו גם בתורה, הביאה לכך שחכמים פירשו את כל הספר (לפעמים פרקים שונים משנה לשנה), ולפרקים פירושהו פעמים מספר. למעשה, לא היה הוגה־דעות ראוי לשמו, או חכם של קהל קטן או גדול, שלא חיבר ילקוט פירושים לספרים אלה, אם ילקוט אנתולוגי ואם ילקוט פירושים משלו, בדפוס או בכתב־יד. פירושים אלה, המוזכרים בכתבים שהגיעו אלינו, רבים מהם אבדו, רבים אחרים ספונים בכתב־יד ועדיין לא נחקרו.³⁰ נמצא שאין להפריד בין ספרי הדרשות לספרי הפירושים בתקופה זו. הבחנה זו היא בלתי אפשרית לא רק משום ששיטת העיון בשניהם שווה, אלא גם משום שהפירושים שנדפסו ועובדו כחיבורים נפרדים הוצאו לא אחת מתוך הדרשות, ולהיפך — עשרות פרקים מתוך הפירושים של ספרי אמ"ת וחמש מגילות וכדומה שולבו בתוך הדרשות. אפשר שלטעמו של בן־זמננו הביא הדבר לסירבול קשה של הדרשה, אשר על־כן יש דרשנים, דוגמת ר' משה אלבילדה, שהפרידו בין ה'דרישה' ל'פרישה' והדפיסו כספרים נפרדים; והלא כבר דוגמתו של ר' יצחק עראמה עמדה לפניו. אם נוסיף לכל אלה גם את העובדה שהדרשנים־הפרשנים חששו שמא יאשימום בפלאגיאט אם לא

29 ראה: ר"י ו' ארויו, בהקדמה; וראה הזקר, הפעילות, עמ' 583 ואילך.
30 ראה על כל זה: הזקר, הפעילות, עמ' 583, 585 והע' 36-38.

יכתבו פירושים מקוריים, על-כן כתבו פירושים אחדים לכל פסוק ששילבו בדרשה, נמצא שהדרשה וחטיבות הפירוש שבה תפחו ללא היכר — לכדי פרקי פירוש מפורטים.

מה שהיה נאה בפירוש המקראות היה גם נאה בפירוש מאמר חז"ל שבראש הדרשה או מאמרים אחרים ששולבו בתוכה. אף אלה זכו בפירושים מרובים. ואם לא די באלה כדי לעורר עניין בציבור, הלכו דרשנים-פרשנים אלה בעקבות רבותיהם בני המאה ה-15 והכבירו לשאול שאלות ולהציג מערכת ספקות בביאור הטקסטים המרכזיים שפירשו, דוגמת ספקותיהם של ר"י עראמה ור"י אברבנאל. מהם שערכו ספקותיהם בסדר עוקב וממוספר ומהם שהבליעום בעיונם ולא הדגישום, אולם אלה כן אלה בנו עיונם על אדני אותה שיטה, בדרשות ובפירושים כאחד.

כללו של דבר, בין אם הדרשן השתמש בדרשתו בכל היחידות הללו שנמנו לעיל ובין אם לאו, בין אם ערך את דרשותיו טרם הדפסתן והוציא מתוכן יסודות אלה או אחרים — זו תבניתה של הדרשה הספרדית וכל מרכיף-תורה וכל דרשן-לעת-מצוא טרח ונתייגע והפעיל את דמיונו היוצר וידיעותיו כדי לעמוד בדרישותיה של הקונבנציה הזאת.

המבנה ואופי היחידות השונות שכמבנה כפי שתוארו כאן אופייניים הם לדרשה הרגילה, הנישאת בכל שבת. כמוכן, יש שינויים ניכרים בפיתוח המבנים ובסדר בין האבטיפוס של דרשה זו ובין דרשות מסוג אחר, בפרט דרשות של הספד, שלפעמים יש להן כללים שונים. אולם הצד השווה שבכולן הוא, שלכולן יש טופס לחיקוי, ובכולן יש ציפיות לסדר, ארגון, דרך אמירה וכתובה וסממנים סגנוניים מקובלים. חידה היא בעיני קורא בן-ימינו, כיצד עמד לו כוחו של קהל ממוצע לשאת בכל העושר התוכני, הצורני והכמותי הזה. אולם על-פי כל העדויות שלפנינו, הציבור, או לפחות חטיבות ניכרות מתוכו, היה חפץ בכל זה וככל הנראה קיבל עליו ייסורין מאהבה. ואילו דרשן שהזקין במישרתו כמרכיף-תורה לא פלא הוא אם תש כוחו וקצה נפשו בכל הטורח הזה, הרוחני והפיסי כאחד, עמד ונסתפק בביאור הלכות או פסוקים מספר. פעמים שהעמיד לדרוש במקומו את בנו או דרשן מקצועי, אלא שבכך ודאי קיפח את יוקרתו בעיני קהלו.

מאידך גיסא אפשר, שהמימצא הספרותי שבידינו, דהיינו רישום הדרשות על הכתב, גורם לנו לחשוב שהדרשה היתה מורכבת, סבוכה ומקיפה הרבה יותר מאשר זו שנישאה בפועל. שכן אפשר מאוד, שבשלבי העיבוד הספרותי נוספו לדרשות חטיבות ועניינים שלא נאמרו בקהל. עם זאת יש להדגיש, שבדיקה יסודית של כתבי דרשנים, כמו ר' יוסף גרסון מראשית המאה או ר' שלמה לבית-הלוי מסוף המאה, מוכיחה שאכן נישאו בפועל הדרשות המורכבות בתוכן ובצורה שתוארו לעיל, ובדרך-כלל הדרשות הן קצרות ופשוטות כאשר קוצרו על-ידי הדרשן שלא מרישומן ומתיעודן המלא. אין בכך להעיד, שהדרשה גופה לא עברה עיבוד יסודי: בסגנון, בניפוי ובהוספת חומרים שהיו בה שעה שנישאה על-פה.

משיירה והלכה הדרשה העיונית הקלאסית, שתוארה לעיל, מגדולתה ונתחזק בסוף המאה ה-16 מעמדם של הדרשנים-הפרשנים שהדגישו את האגדה, מצאו בני-הדור דרכים אחרות למוד בהן את הדרשן, כעדותו של אחד מהם על מתכונת הדרוש, בכיאוורו על הכתוב 'לב חכם ישכיל פיהו ועל שפתיו יוסיף לקח' (משלי טז:כג):

... פיהו מחכים עליו, במה שהוא אומר בדרוש א' עשרים או ארבעה ועשרים מאמרים או יודעים שהוא חכם, ובמה שמפרש בהם דבר נחמד ומחודש ומביא[ם] לכונתו ומקדים מה שראוי להקדים ומאחר מה שראוי לאחר, בלי ספק שנראה שהוא משכיל ונבון...

... מתוך שהוא מוציא ד"ת [דברי תורה] מלבו מוסיף על לקחה של תורה משלו או שמפרש מה שהוא בתוך הספרים, ואחר כך הוא אומר: וכך נראה לי, או לפי שכשאנו נותנים לו רשות לדרוש כרבים, בהכרח הגמור אינו דורש יום א' מה שכבר דרש ביום שקודם לו...

נמצא שהכיוון הדתי משתנה והולך ויש נטייה גוברת לשמרנות דתית ולהתנתקות מתרבות כללית, מפילוסופיה, מדעים וכדומה. אך מה שאינו משתנה הוא טעמו של ציבור המשכילים, המוסיף לתבוע את החידוש (אלא שכעת יש לחדש רק במטריה אחרת) מזה, ואת הכמות מזה. גם התביעה לסדר הגון ונאות לא נתערערה ואדם נבון הוא מי שיודע מה מוקדם ומה מאוחר. גם סוף הכבוד לבוא, אם לא נכשל הדרשן במכשלות האורבות לפתחו של מי שפועל תחת לחצים ואילווצים מסוג זה.

ז. דברי סיכום

דברים שהעלינו עד כה נגיעה ישירה להם לבעיות המתודולוגיות שהועלו בפתיחת דברינו. כמדומה שלמותר להדגיש, כי הדרשה הספרדית של המאות ה-15 וה-16 היא יצירה ספרותית מוגדרת בעלת כללים אסתטיים מוגדרים והיא איננה תולדה של כאוס או אנארכיה, פרי הדמיון הפרוע של הדרשן העושה בחומר ככתוך שלו. כדי להוכיח דבר זה הדגשתי שני יסודות: (א) את עדויות בעלי הדבר, הדרשנים עצמם, והשומעים, על מלאכתם, בחינת עדות חיצונית; (ב) ניסיתי להתוות את מבנה הדרשה, כדי להראות בעליל שיש לפנינו שיטה, אלא שיש תחילה לעמוד על טיבה, כדי להבין את עקרונותיה. העדויות החיצוניות והממצא הספרותי משלימים זה את זה.

אין בכל אלה כדי לרמוז שאכן כך גם הושמעו הדרשות בקהל, וצריכים אנחנו עדיין למחקר יסודי, להבחין בין השלבים הטרומים ספרותיים לשלבים הבהיר ספרותיים של הדרשה, מחקר שנעשו בו צעדים נכבדים בעבודתו של מרדכי פכטר, שהוזכרה לעיל. ודאי אנו גם צריכים להירות בסוגיה — עד כמה יש בחומר ספרותי זה מן החידוש. יש כמובן הבדל יסודי בין התביעה או הציפייה לחידוש ובין מימושה. אולם לענייננו, מבחינה מתודולוגית, כיוון שהדרשה והפירוש הם אכן כלי-ביטוי מרכזיים

לבני התקופה לבטא גם את השקפותיהם, צריכים אנו לזהירות יתר גם במקום שלא ציפינו לו. דהיינו, לא רק כאשר הם חוזרים על דברי קדמונים תעלה השאלה עד כמה הם מבטאים את השקפותיהם שלהם, אלא גם כאשר הם מנסחים ניסוח חדש, מפרשים פירוש חדש או אומרים דבר שונה — יש לשאול עד כמה יש כאן השקפה מייצגת, או פרי החובה לחדש.

ודאי צריכים אנו לזהירות משנה בהסקת מסקנות היסטוריות מחומר מקורות כזה לצורך עיונינו. אולם כיוון שהציפיה הבסיסית מן הדרשן היא שילמד ויוכיח את הרבים, גם אם בתקופה זו הם אינם מסתפקים בתפקידי ההוראה של הדרשן, החומר והעולם הרוחני המוקנה מן הדרשן לקהלו משקף את המטען הרוחני, את כיוון החינוך וההשכלה, שהאינטליגנציה הרשמית של הקהילה הספרדית והפורטוגאלית ניחנה בה ושאותה היא ביקשה להעניק לציבור. רוב הדרשנים ורוב הדרשות הם פרי יצירה של מרביצי-התורה, המנהיגים הרשמיים והמקובלים של הציבור הזה, ולא פרי דרשות של דרשנים חסרי מעמד או בעלי מגמות מתנגדות לקו השליט בקהילות, בנוסח מזרח-אירופה במוצאי ימי-הביניים או בתקופת חסידות הבעש"ט. יש בה בספרות זו תמונה ושיקוף כלשהו, לא רק של רמת החכמים, טיב התעניינותם והיקף השכלתם, אלא גם אינדיקציה מסוימת לטיב השכלתה של כל שכבת האינטליגנציה בקהילות אלה באותה תקופה, אם לא למעלה מזה. בקצרה — אין לדמות בין הדרשה האשכנזית או המזרח-אירופית או הדרשות בארצות האסלאם בתקופה המודרנית לדרשה זו.

חלק מן הדברים לעיל הוקדשו לצורה. הן כדי להראות שיש לפנינו שיטה ומשטר והן משום שיש זיקה בין תוכן לצורה. עניין זה צריך פיתוח נרחב לגופו, מתי הצורה מביעה תוכן מוגדר ומתי לא, איזה תוכן מביעה הצורה וכדומה. אולם כיוון שבדין זה כמעט לא עסקנו בתוכן הדרשות, גם לא נדון בו בסוגיה זו.

יש בדברים שתוארו לעיל כדי להסיק על החברה שבה נוצרה ספרות זו. קודם כל, השינויים וההתפתחויות שחלו במהלך המאות ה-16 וה-17, יש בהם כדי להצביע בצורה נאה על התהליכים הרוחניים-החברתיים שעברו על חברה זאת בהתערותה באימפריה העות'מאנית. תהליכים אלה מתרחשים באישיות הדרשן, אבל לא פחות מכך בטעם הדור ובהשקפתו. בסך-הכל לפנינו מקור אמין וחינוי מאין כמוהו להכרת תפישתם העצמית והשקפתם החברתית של בני דורות אלה. אם נזכור שבכתבי רוב החכמים האלה יש עקביות של השקפה ודעה, גם אם אין עקביות וחד-משמעיות בפירוש הכתובים, ניתן גם לצייר פסיפס של דעות וכיוונים רעיוניים של חוגי החכמים יוצאי ספרד על-פי ספרות זו, בסוגיות אקטואליות ולא-אקטואליות.

אין אנו פטורים מהערכתה של עצם תופעת הפירוש והדרשה כמאפיינים את יצירת בני הדורות הללו, בד בבד עם תאוות החידוש, שיותר ממה שהוא חידוש של תוכן הוא חידוש של הפתעה, אקסטרואוגאנטיות, או הברקה של שעשוע אינטלקטואלי. אלא שכמדומה, מוקדם עדיין להכריע בדבר, מה משמעות התופעה שלפנינו, האם יש כאן

התרכזות בסוג ספרותי מסוים כתוצאה ממצב חברתי-רוחני מסוים אם לאו. על-כל-פנים אפילו אם כך הדבר, יש לזכור שהתופעה שתוארה לעיל בעיקרה מצויה כבר בספרד במאה ה-15, לפני הגירוש, ואין בני המגורשים מחדשים בה חידושים מהותיים עקב מה שעבר עליהם במפנה המאה. כל שהם עושים הוא שיכלול ופיתוח בעיני המסתכל האווה, או שמא הבאת דברים כמעט עד אבסורד, בעיני המסתכל המנוכר. אשר להיסטוריונים ולמחלוקתם בשאלת אמינותה של הדרשה כמקור, הרי לא יהיה זה למותר להדגיש, שרק בדיקת כל סוג של דרשה, וכל תקופה ויוצר לגופם עשויים להוכיח את אמינותה של הדרשה כמקור היסטורי ואת מגבלותיה — הן לסוגיות של תולדות התרבות והרוח והן לסוגיות של יום ויום וכמקורות לדמותה החברתית והתרבותית של החברה הנדונה. במקרה שלפנינו, כמדומה, כאשר גם נושאי הדרשה וגם קהל שומעיה מעוגנים יפה במציאות היסטורית קונקרטית וגם המסר המועבר ביניהם יכול להיות מבורר בכלים אמינים, אין לנו אלא להישען עליו, כמובן בזהירות הראויה.

הפניות ביבליוגראפיות

- אידל מ' אידל, 'עיונים בשיטתו של בעל "ספר המשיב"', ספונות (ס"ח), ב (ז'), ירושלים תשמ"ג, עמ' 185-266.
- ר' אליאור, גליא רוא, ירושלים תשמ"א.
- —, 'תורת הגלגול בספר גליא רוא', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל (מוקדשים לישיעה תשבי), ג, חוב' א-ב (תשמ"ד), עמ' 207-239.
- מ' בניהו, מרביץ תורה, ירושלים תשי"ג.
- ח"ה בן-ששון, 'גלות וגאולה בעיניו של דור גולי ספרד', ספר היובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 216-227.
- —, 'דור גולי ספרד על עצמו', ציון, כו (תשכ"א), עמ' 23-64; כונס בנוסח מתוקן: ח"ה בן-ששון, רצף ותמורה, תל-אביב 1984, עמ' 198-238.
- —, 'מושגים ומציאות בהיסטוריה היהודית בשלהי ימי הביניים', תרביץ, כט (תש"ך), עמ' 297-312.
- —, 'תשובה', תרביץ, ל (תשכ"א), עמ' 69-72.
- יצחק בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית², תל-אביב תשי"ט.
- י"י גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, ירושלים תשי"א.
- H. Davidson, *The Philosophy of Abraham Shalom*, Berkeley and Los Angeles, 1964.
- ר' מנחם די לונזאנו, שתי ידות, ונציה שע"ו.
- יוסף דן, 'ספרות הדרוש וערכיה הספרותיים', הספרות, ג (תשל"א-תשל"ב), עמ' 558-567.
- —, ספרות המוסר והדרוש, ירושלים 1975.
- ש' הלר-וילנסקי, ר' יצחק עראמה ומשנתו, ירושלים ותל-אביב תשט"ז.
- י' הקר, 'הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האמפריה העות'מאנית במאות השש-עשרה ושבע-עשרה', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 569-603.
- —, 'היאוש מן הגאולה והתקווה המשיחית בכתבי ר' שלמה לבית הלוי משאלוניקי', תרביץ, לט (תשל"ל) עמ' 195-213; הנ"ל, 'ישראל בגויים בתאורו של ר' שלמה לבית הלוי משאלוניקי', ציון, לד (תשכ"ט), עמ' 43-89.

<p>— — , 'לדמותם הרוחנית של יהודי ספרד בסוף המאה החמש-עשרה', ספונות (ס"ח), ב (ז), ירושלים תשמ"ג, עמ' 21-95.</p>	<p>הקר, לדמותם</p>
<p>— — , 'פולמוס על לימוד הפילוסופיה באיסטנבול במחצית השנייה של המאה השש-עשרה, מחקרים בקבלה, בפילוסופיה ובספרות ההגות והמוסר מוקדשים לישיעה תשבי (בדפוס).</p>	<p>הקר, פולמוס</p>
<p>R.J.Z. Werblowsky, <i>Joseph Karo, Lawyer and Mystic</i>, Philadelphia 1977.</p>	<p>ורבלובסקי</p>
<p>י' כ"ץ, 'על הלכה ודרוש כמקור היסטורי', תרכ"ץ, ל (תשכ"א), עמ' 62-68 (נדפס שנית: 'עקב כ"ץ, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 333-339).</p>	<p>כ"ץ</p>
<p>A. Lazaroff, <i>The Theology of Abraham Bibago</i>, Alabama 1978.</p>	<p>לאזארוף</p>
<p>ר' יהודה אריה ממודינא, שלחן ערוך על חוקי היהודים ומנהגי חייהם, מתורגם מאיטלקית בידי שלמה רובין, וויען תרכ"ז.</p>	<p>מודינא</p>
<p>א' נוריאל, 'תורתיו הפילוסופיות של ר' אברהם בן שם-טוב ביבאגו, עבודה לקבלת תואר דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ה.</p>	<p>נוריאל</p>
<p>מ' פכטר, 'ספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה הט"ז ומערכת רעיונותיה העיקריים', עבודה לקבלת תואר דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו.</p>	<p>פכטר</p>
<p>י"ל צונץ, הדרשות בישראל (ערך והשלים ח' אלבק), ירושלים תשי"ד.</p>	<p>צונץ</p>
<p>י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, כרך שני, תל-אביב 1960.</p>	<p>צינברג</p>
<p>ר' אברהם ן' מיגאש, כבוד אלוהים, קושטא שמ"ו.</p>	<p>ר"א ן' מיגאש</p>
<p>ר' יצחק ן' אריו, תנחומות אל, שאלוניקי של"ח.</p>	<p>ר"י ן' אריו</p>
<p>ר' משה אלבילדה, ראשית דעת, ונציה שמ"ג.</p>	<p>ר"מ אלבילדה</p>
<p>ר' משה אלפלס, ויקהל משה, ונציה שני"ז.</p>	<p>ר"מ אלפלס</p>
<p>ר' שלמה לבית הלוי, לחם שלמה, ונציה שני"ז.</p>	<p>ר"ש לבית הלוי</p>
<p>ע' שוחט, 'קידוש השם בהגותם של מגורשי ספרד ומקובלי צפת', בתוך מלחמת קודש ומארטיריולוגיה בתולדות ישראל ובתולדות העמים, ירושלים תשכ"ח, עמ' 131-146.</p>	<p>שוחט</p>
<p>ש' שלם, ר' משה אלשיך, ירושלים תשכ"ו.</p>	<p>שלם</p>
<p>י' תשבי, משיחות בדור גירושי ספרד ופורטוגאל, ירושלים תשמ"ה.</p>	<p>תשבי</p>

צורת הצבי מפרש — בפני כל עומד דורש (כיתוב לאיור ב'משל הקדמוני', המהדורה המקורית)